

Қытай жаңа әдістер тауып, келіссөздер жүргізе алады. Ал ресейлік бастамалар әзірге декларациялар деңгейінен алысқа бармай отыр. Ресей аймақтағы ресурстарды дербес түрде бақылай алмай отырғандығы белгілі. Сондықтан да маңызды ойыншылармен бірге баланс іздестіру саясатын жүзгізудің мәні бар. Демек, Ресей басшылығы үшін Қытаймен өзара ынтымақтастық АҚШ-пен өзара әрекеттестікке қарағанда пайдалырақ. Алайда Ресей мен Қытай экономикалық саладағы мүдделерін қиыстыру механизмін табулары тиіс және стратегиялық серіктестік тек декларациялар деңгейінде ғана жүзеге асырылып жатпағандығын дәлелдеулері қажет. Ресей мен Қытай арасындағы энергетикалық саладағы ынтымақтастық өзара перспективті бола отырып, бақталастық ынтымақтастық сипатқа ие.

1. Анненков В.И., Лахтовский Н.М. Энергетическая безопасность в условиях глобализации // Обозреватель. – 2010. – №1. – С.37.

2. *China Energy Data, Statistics and Analysis – Oil, Gas, Electricity, Coal. The US Department of Energy statistics, Energy Information Administration.* <http://www.eia.doe.gov/cabs/China/Full.html>

3. Гончаренко А.В. Мировая энергетика: взгляд на десять лет вперед // Россия в Глобальной Политике. 2006. Ноябрь–Декабрь. №6. <http://www.globalaffairs.ru/numbers/23/6687.html>

4. Oil Market Report. International Energy Agency. – 2007. – December 14. <http://omrpublic.iea.org/omrarchive/14dec07full.pdf>

5. World Energy Outlook 2004. International Energy Agency. – P. 263.

6. Павлов Владимир. Китай ищет нефть. 2007. – 5 марта. <http://www.rbcdaily.ru/2007/03/05/world/267380>

7. World Energy Outlook 2004. International Energy Agency. – P. 266.

8. Китайское правительство реализует план создания баз стратегических запасов нефти в стране. Синьхуа. 2007, 29 января. http://www.russian.xinhuanet.com/russian/2007-01/29/content_381626.htm

9. World Energy Outlook 2004. International Energy Agency. – P. 267.

10. Железнодорожные перевозки считаются экономически неэффективными. Транснефть заявляла, что тариф на прокачку 1 т нефти по строящемуся нефтепроводу Восточная Сибирь – Тихий океан до Сковородино составит 38,8 долл. См.: Дербилова Екатерина. Дорогая энергия Транснефти // Ведомости. – 2006. 21 августа. А по данным ведущего научного сотрудника Центра энергетических исследований ИМЭМО РАН Игоря Томберга стоимость аналогичных перевозок железнодорожными цистернами составляет от 42 до 66 долл. в зависимости от маршрута. См. подробнее: Томберг Игорь. Между трубой и рельсами. Фонд Стратегической Культуры. – 2006. 13 ноября. <http://www.fondsk.ru/article.php?id=395>

11. Увеличился товарооборот России и Китая. Независимая Газета. 2008, 18 января.

12. Интервью министра экономического развития и торговли РФ Г.О. Грефа. Жэньминь Жибао ОнЛайн. 2006, 11 сентября. <http://ru2.mofcom.gov.cn/aarticle/chinanews/200611/20061103677679.html>

13. Премьер-министр России называет проект строительства нефтепровода Ангарск – Дацин тактическим, а проект Ангарск – Находка стратегическим. 2003, 17 декабря. http://russian.people.com.cn/200312/17/rus20031217_85634.html

14. Подписан протокол о строительстве ответвления ВСТО на Китай. Экспертный портал Восточный Нефтепровод. 2007, 19 июля. <http://www.vstoneft.ru/news.php?number=444>

15. Поливанов А. Труба-трубища // www.lenta.ru. – 29.12.2009 г.

16. В Приамурье началось строительство участка трубопровода ВСТО-2 // ИА REGNUM. – 19.02. 2010 г.

17. «Транснефть» может построить ВСТО-2 к концу 2013 года // РИА Новости. – 09.03. 2010 г.

18. Соглашение о поставках Роснефтью в Китай нефти пока не подписано // РИА Новости. 2007, 27 марта. <http://rian.ru/economy/company/20070327/62685815.html>

19. Томберг Игорь. Между трубой и рельсами. Фонд Стратегической Культуры. 2006, 13 ноября. <http://www.fondsk.ru/article.php?id=395>

20. Подобедова Людмила. Китай лишают российской нефти // РБК Daily. – 2007. – 15 ноября. <http://www.rbcdaily.ru/2007/11/15/tek/303065>

В данной статье рассмотрены перспективы и проблемы энергетического сотрудничества России и Китая.

* * *

This article examines the prospects and problems of energy cooperation between Russia and China.

Б. М. Балаубаева, А. Н. Кульмагамбетова

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ЯДРОЛЫҚ ҚАРУДЫ ТАРАТПАУ РЕЖИМІ

Қазір қалыптасып отырған ядролық қаруды таратпау режимі жарты ғасыр бұрын қалыптаса бастады. Ядролық қарудың верикалды таралу үрдісі

АҚШ-тың 1945 жылы бірінші ядролық қару жасауымен байланысты. 1949 жылы КСРО өз ядролық қаруын жасап шығарумен осы салада АҚШ моно-

полиясын тоқтатуға тырысты. Осылайша, горизонтальды таралу үрдісі басталды, яғни қырып-жою қаруын иемденетін мемлекеттер саны өсті. Қаруды иемдену мүмкіндігі бірнеше мемлекеттерде ядролық бағдарламалардың пайда болуына алып келді. 1952 жылы Ұлыбритания ядролық бомбасын сынақтан өткізді, осындай қадамдарды Франция 1960 жылы және Қытай 1964 жылы жасады. Үндістан сынақтарын 1974 жылы өткізді, бірақ оны бейбіт деп жариялады. Басқа да мемлекеттерде ядролық бағдарламалар бар екендігі белгілі: Пәкістан, КХДР, Израиль.

«Бұл саладағы халықаралық құқық тым әлсіз жұмыс істейді. Ядролық қаруды таратпау жөніндегі келісімшарты құзырын жүргізе алмай отыр. Өйткені әлемдік қоғамдастық бұған ықпал жасай алмауда», – деген баға берді ҚР Президенті Н. Назарбаев [1].

Адамзаттың ядролық қаруды иемденуі парадоксалды жағдай тудырады: ядролық қару әлі бар, дамуда, көбеюде, жаңаруда, соғысқа дайындық жағдайына келтірілуде, сонымен қатар адамзат қарудың осындай түрі ешқашан қолданылмауы тиіс екендігін түсінеді және мәлімдейді.

2011 жылдың 1 қаңтар көрсеткіштеріне сәйкес, әлемде 443 АЭС жұмыс жасайды. Істеп тұрған реакторлар саны бойынша жетекшілерінің ішінде АҚШ (104), Франция (58), Жапония (54), Ресей (32). 64 салынып жатқан реакторлардың ішінде 40 Азияда орналасады [2].

Қазіргі таңда 9 мемлекетте ядролық қару бар деп есептеледі. Әлемнің 30-40 мемлекеттерінде тиісті саяси шешім қабылдаған жағдайда ядролық қару шығаруға барлық мүмкіндіктері бар. Сарапшылардың ойынша, Израильде, Үндістан мен Пәкістанда ядролық оқтұмсық саны жүз елуге жуық. Бес ядролық держава – БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелері – ядролық арсеналында 5000-нан астам оқтұмсығы бар: АҚШ – 2 100-ге жуық, Ресей – 2 679, Англия – 200, Франция – 300, Қытай – 400,3 [3].

Халықаралық қауымдастық ядролық қарудың алпыс жылдан аса өмір сүруінде осындай қаруды жасап шығару, сынақтан өткізудің және т.б. алдын алуға, қаруға ие мемлекеттер қатарын шектеуге бағытталған маңызды халықаралық-құқықтық құжаттарды жасап шығарды. «Ядролық қаруды таратпау режимі» түсінігін қамтитын белгілі келісімдер мен шаралар жүйесі қалыптасты. Негізінен, ядролық қарусызданудың мазмұны келесідей:

- ядролық қаруларды таратпау: 1968 жылы ядролық қаруды таратпау жөніндегі келісім (ЯҚТК);

- ядролық қаруларды сынамау: 1976 жылы ядролық жарылыстарды бейбіт мақсатта өткізу туралы келісім, 1996 жылғы ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы шарты (ЯСЖТШ);

- ядросыз аймақтарды құру: 1967 жылғы Тлателолко келісімі, 1985 жылғы Раратонго келісімі, 1996 жылғы. Пелиндао келісімі, 1995 жылғы. Бангкок және 2006 жылғы Семей келісімдері;

- ядролық қаруларды қолданбау: 1963 жылғы атмосфера, ғарыш кеңістігі мен су астында ядролық қарулардың сынақтарына тыйым салу туралы келісім,

- ядролық материалдар: 1980 жылғы ядролық заттарды физикалық қорғау конвенциясы, ядролық қару үшін ыдырағыш материалдарды өндіруге тыйым туралы келісімі (әлі келісу үрдісінде).

БҰҰ Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттігі (МАГАТЭ, бір жағынан, бейбіт ядролық энергетиканың таралуына мүмкіндік туғызып, екінші жағынан, ядролық қарудың таралуын шектеу керек еді. 2008 жылдың қыркүйегінің соңында МАГАТЭ-нің жылма-жылғы Ассамблеясында агенттіктің басшысы оның жұмысының тиімсіздігін мойындады [4].

МАГАТЭ бақылауының негізгі құқықтық қайнар көзі 1968 жылы ядролық қаруды таратпау жөніндегі келісім болып табылады. Келісімді дайындау барысында оның негізіне мемлекеттер арасында қайшылықтар туғызатын қағидалар салынды. Яғни, мемлекеттердің екі категориясы қарастырылған: «ядролық қаруы бар мемлекеттер» және «ядролық қаруы жоқ мемлекеттер». Ядролық клуб терминінде негізгі 5 мемлекетті түсіну қалыптасқан: АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Қытай. Ядролық арсеналы бар немесе жоқ екендігін ресми мойындамаған Израиль, ядролық зарядтары бар екендігін жариялап, ядролық сынақтарды ашық жүргізген Үндістан, Пәкістан мен КХДР және қаруы бар деп айыпталатын Иран халықаралық заңнама көз қарасы бойынша заңды ядролық державалар мәртебесін алуға құқысыз. Ядролық қарудың таралуы – осындай қаруы болмаған мемлекеттерде жаңадан пайда болуы. ЯҚТК-нің IX бабында қандай мемлекеттер заңды және мойындалған ядролық қаруды иемденушілер, қандайы жоқ екендігі көрсетілген. IX бапқа сәйкес 1967 ж. 1 қаңтарына дейін ядролық сынақ өткізіп үлгерген мемлекеттер ядролық державалар деп саналды. Осылайша, Келісімге сәйкес ресми ядролық держава болып есептелетін мемлекет ядролық қаруды таратушы деп есептелмейді. Осы орайда, ядролық қаруды таратушылар болып Үндістан, Пәкістан, Израиль және КХДР болып табылады.

«Дүниежүзінде халықаралық құқықтың негізгі принциптеріне қайшы келетін бірегей ахуал қалыптасып отыр: біреулерге қаруды иемденуге және оны жетілдіруге рұқсат берілсе, екінші біреулерге оған иелік ету түгілі жасау жөнінде ойлауға да тыйым салынады» [5]. Яғни, қалыптасып отырған жүйе халықаралық құқық субъектілерінің барлығына тең таралмайды.

Келісімнің I және II баптарында «ядролық мемлекет ядролық жабдықтарды, қаруды, жасалу технологияларын басқа мемлекетке бермеуге және оны жасап шығаруға көмектеспеуге, ал ядролық қарусыз мемлекет ядролық жабдықтарды, қаруды, оның жасалу технологияларын алмауға және оны жасап шығаруға көмекті қабылдамауға міндеттенеді».

Іс жүзінде Келісімнің концепциясына салынған негізбен бірдей келмеді. Біріншіден, 1970 жылдан кейін қарудан бас тартқан мемлекеттермен қатар ядролық қару бағдарламасын жүргізіп жатқан мемлекеттермен ядролық энергетика саласында ынтымақтастық дамыды. Себебі барлығы мойындаған «таратпау принципінен» бөлек, ядролық державалардың өз мүдделері болды. Мысалы, коммерциялық, себебі ядролық саладағы ынтымақтастық сауда жағынан өте тиімді. Немесе геосаяси мүдделер одақтасты қолдау мақсатымен жария етіп немесе жария етпей оған ядролық қару жасауға көмектеседі. Әрине, ядролық қаруды ешкім бір-біріне ашық берген жоқ, бірақ бейбіт атом саласындағы көмек сылтауымен мүдделі мемлекеттерге ядролық материалдарды, технологияны әскери ядролық бағдарламасында қолдануға жағдай жасады. Мысалы, Франция Ирактың ядролық бағдарламаларына, Германия Иранға көмектесті, Германияның орнына кейін Ресей келді. Ол, тіпті қазір Иранға көмектеседі. КСРО, қазіргі Ресей әлі де ЯҚТК-ға қол қоюдан бас тартады және Келісім мүшесі болып табылмайтын Үндістанға көмектесуде. Қытай Пәкістанға көмектесті, себебі оған Үндістанға қарсы қосымша күш құру керек болды. Үндістан мен Пәкістан арасында әрдайым қарсылық болғандығы белгілі. Қытай Үндістанға ықпал ету үшін оның тылында ядролық держава жасауға ұмтылды. АҚШ және басқа да Батыс державалар Израиль бағдарламасына көз жұмды. Израиль ешқашан ядролық жарылыс жасаған жоқ, бірақ барлығына сынақсыз да Израильде ядролық қару бар екендігі белгілі. Сонымен қатар Франция тек Иракқа емес, Оңтүстік Корея мен Пәкістанға көмектесті, кейін Пәкістан ядролық қаруын жасап шығарды, ал Оңтүстік Кореяда оны тез жасауға мүмкіндігі бар. Осылайша, бұл – Келісімнің жа-

салу мақсаты мен оның іс жүзінде жұмысының бастапқы көрінісі [6].

Келісімнің маңыздысы кіріспеді көрсетілген мақсаттар мен VI бап болып табылады. Бұл ережелерде ядролық мемлекеттер теңсіздікті жою мақсатында бірте-бірте толық ядролық қарусыздануға жылжиды деп көрсеткен, нақтырақ «Келісімге қатысушы жақтар өз еркімен жақын болашақта қарулану бақталастығын тоқтату және ядролық қарусыздану бойынша тиімді шаралар туралы, сондай-ақ қатаң халықаралық бақылаумен толық қарусыздану келісімі туралы келіссөздер жүргізуге міндеттеледі». Бұл түсінікте, Келісім барлық қатысушылардан қарусыздану келісімін жасасуды қатаң талап етпейді. Келісім тек «өз еркімен келіссөздер жүргізуге» міндеттейді. 1996 жылы 8 шілдеде Халықаралық Сот ядролық қарудың қолданылуы немесе қолданылу қаупінің заңдылығына байланысты кеңестік шешімінде VI бап ережесінен тыс шығып, «тиімді және қатаң халықаралық бақылауымен ядролық қарусыздануға алып келетін келіссөздер өз еркімен жүргізіліп, соңына дейін жеткізілу тиіс» деп көрсетеді [7].

Келісімге қол қойған жылдан бастап АҚШ пен КСРО арасында стратегиялық ядролық қаруларды шектеу және қысқарту туралы келіссөздер басталады және әлі күнге дейін жалғасуда. Бірақ, бастапқыда, ядролық державалар өздерінің қаруларын өсіріп отырды. Ресми ядролық держава бола отырып, олар осы салада ешқандай келіссөздер мен келісімдерге барған жоқ. Қытай әлі күнге дейін қысқартудың орнына, қаруын жетілдіруге тырысады. Қазір жағдай бірақ басқа жаққа қарай өзгерді. 2010 жылы Ресей мен АҚШ стратегиял шабуыл күштерін қысқартуда жаңа келісімге қол қойды. Ол бойынша ядролық оқтұмсықтар саны екі жаққа да 1550-ге дейін қысқартылады.

Осылайша ядролық державалар VI бапқа сәйкес саясатын жүргізуде. Бірақ мәселе басқа жағдаймен қиындайды. Ұлы державалардың ядросыз мемлекеттерге үлгі көрсетуіне қарамастан, көп жағдайда ядролық қаруды шығарған немесе шығарам деген мемлекетке басты себеп қарудың ресми державаларда бар екендігі болмайды. Олардың ядролық державалар қаруына қатысы жоқ өз мүдделері бар. Мысалы, АҚШ, КСРО, Ұлыбритания, Франция және Қытайда қанша оқтұмсығы бар екендігіне Израильге бәрібір болған. Ол қаруды халық саны бойынша 100 есе артық және болашақта оны ортақ күштері жағынан (ядролық емес) озатын, айналасын қоршаған араб мемлекеттері болғандықтан

шығарды. Ол қауіпсіздігіне жалғыз кепілдікті ядролық қаруда көреді. Үндістан жағдайында да осылай. АҚШ пен КСРО-да ядролық қару бар екендігіне карамаған ол, өз ядролық қаруын беделдік мақсатында және Қытайға қарсы жасап шығарды, т.б.

ЯҚТК-нің 1995 және 2000 жылдардағы Шолу конференцияларының шешімімен бес держава ядролық қарудың саясаттағы рөлін төмендетуге және ядролық арсеналын қысқартуға келісті. Ал Солтүстік атлантикалық альянста ядролық қарудың маңызды рөлінің әлі де сақталуы ядролық емес мемлекеттердің қарусыздану жөніндегі міндеттерімен қайшы келеді. Сонымен қатар НАТО Жарғысына сәйкес соғыс уақытында ядролық қарудың АҚШ-тан НАТО ядролық емес мүше-мемлекеттеріне ауысуын қарастырған [8]. Сарапшылардың ойынша, ядролық бөлісу ЯҚТК-нің I және II баптарын бұзады және НАТО шеңберінде жүргізіліп жатқан саясат басқа мемлекеттерді қайта қарулану жолына түсіруі мүмкін. Америкалық үкіметтің мәселе бойынша контраргументі бар: «Соғысқа қатысу туралы шешім қабылданбағанға дейін ядролық қару және оны бақылау ешкімге берілген жоқ, соғыс жағдайында ЯҚТК күшін жояды», сондықтан келісім бұзылды деп есептелмейді. Ядролық емес НАТО мүшелерінің ұшқыштары мен басқа да әскерилері АҚШ ядролық бомбасын қолдануға және тасымалдауға үйретілді, америкалық емес ұшақтар АҚШ ядролық бомбасын тасымалдауға жабдықтырылды, яғни ядролық қару жөнінде кейбір техникалық ақпараттың берілуі болды. Америка аргументі заңды деп есептелсе де, бейбіт уақытта жасалған осындай әрекеттер ЯҚТК-нің рухы мен мақсатына қайшы келеді.

III бап бойынша Келісімге мүше мемлекеттер МАГАТЭ-мен Кепілдіктер туралы келісім жасасуға міндеттеледі. Кепілдіктер келісімінің жасалуы – бейбіт бағдарламадан әскери мақсатқа ауысып кетпеуін қадағалау. МАГАТЭ 2009 жылғы есебінде ЯҚТК-нің 22 мүшесі Агенттікпен Толық кепілдіктер жөнінде келісім жасаған жоқ деп көрсетілген. Ал жасаған мемлекеттердің 73-і әлі де Қосымша хаттамаға қосылған жоқ. Осындай көрсеткіштердің тікелей МАГАТЭ қызметіне әсер ететіндігі мәлім.

IV бап ЯҚТК мүшелеріне ядролық технологиялар мен материалдарды беруге, азаматтық ядролық энергетика бағдарламасын дамытуға құқық береді. Бірақ бұл құқығын Келісімнің «I және II бап ережелерімен шектейді». Мәселе бейбіт және әскери ядролық бағдарламалардың технологиялық жағынан ұқсастығынан туындайды. Егер қандай да мемлекет АЭС отынын

өндіруге қажетті уран байыту технологияларын иемденсе, оның әскери деңгейге дейін байытуға қажетті барлық білімі мен технологияларына ие болады. Осындай жағдайда ядролық жарылғыш құрылғысына қажетті қару-жарақ ураны мен плутонийдің өндірісі – уақыт және саяси шешім мәселесі. МАГАТЭ бұрынғы директоры Мохамед эль-Барадеи байыту және өндеудің таралуы ядролық таратпау режимінің «ең әлсіз нүктесі» деп таниды. 2009 жылғы көрсеткіштер бойынша 13 мемлекет байыту мүмкіндіктеріне ие [9].

Бірақ бұл бап екінші жағынан да бұзылып отырды. Яғни, егер IV және V баптарға сәйкес ядросыз мемлекеттер бейбіт ядролық технологияларды иемденуде дискриминацияға жол берілмеу керек болса, іс жүзінде керісінше болды. Мәселен, Иран ядролық объектілерін тек бейбіт мақсатта қолданатындығын және қандай да мәселелер бойынша келіссөздерге дайындығын көрсетуде. Оның басшылығының сөзі бойынша «Иран бейбіт атомнан бас тартпайды, себебі оған толық құқылы, ал АҚШ-тың санкциялары осы құқықты бұзуға бағытталған».

Келісімнің келесі қайшылығы оның X бабы: «Осы Келісімнің мүшесі өзінің мемлекеттік егемендігін жүзеге асыру барысында мемлекетінің басты мүдделеріне құжат мазмұны қауіп төндірсе Келісімнен шығуға құқылы». Егер ЯҚТК-ге қосылу тиімді болса, қосылу керек; «ұлттық» мүддеге қайшы келсе, бірнеше формальдылықтар жүргізіп, келісімнен шығу керек. Қазіргі кезде ЯҚТК-ні 190 мемлекет қабылдағанмен, болашақта қандай да бір мемлекеттің жаңа үкіметі Келісімнен шығып кету мүмкін. Бүгінгі таңға дейін келісімнен шыққан бір мемлекет ғана болды, ол – КХДР. Сонымен қатар Келісімнен шығуға байланысты тағы бірнеше кемшіліктер бар:

- ЯҚТК-де Келісімнен шыққан мемлекетке қалайша МАГАТЭ кепілдіктері тарайтындығы көрсетілмеген;
- Келісімнен шыққан мемлекетке шетелден берілген ядролық материалдар болашағы қарастырылмаған;
- Мемлекет ЯҚТК Келісімнен шыққан жағдайда мүмкін салдарларды ескерген арнайы ережелерді қамтымайды.

Келісім шарттарымен барлық мемлекеттер келіскен жоқ. Осылайша Келісімге кірмеген мемлекеттер тобы пайда болды және олар ядролық қару шығару құқығын алды. Израиль, Үндістан және Пәкістан ешқашан Келісімге қосылған да жоқ және ядролық қаруларын жасап шығарды. Келісім жаңа ядролық мемлекеттерге оның мүшесі болуға жол бермегендіктен, ЯҚТК-ге қосылу үшін осы мемлекеттерге ядролық

қарудан бас тарту керек болады. Қалыптасқан жағдай ЯҚТК-ні әмбебап келісіміне айналуға жол бермейді. КХДР ядролық бағдарламасын тоқтатуға дайындығын бірнеше рет танытты. Сондықтан болашақта Солтүстік Корея Келісімге қайта оралу мүмкін. Израиль Таяу Шығыста ядросыз аймақ құру бастамасын ресми қолдады, бірақ осы аймақта тұрақты бейбітшілікке қол жеткізілгеннен кейін. Тұрақты араб-израиль қатынастар болашағының белгісіздігі кесірінен Израиль денуклеаризациясы да тұманды болып қалады. Ал Үндістан мен Пәкістан ядросыз аймақ статусына келуге дайын, бірақ тек мойындалған ядролық державалармен бірге. Қосылмаған Үндістан, Пәкістан және Израильге қатысты мәселе – олардың ядролық арсеналының көлемі, қаншалықты қорғалғандығы, т.б. туралы ақпарат жоқ. Сонымен қатар осы мемлекеттер Келісімнен тыс мемлекеттерге қатысты арнайы құжаттың болмағандығынан өздеріне ешқандай міндеттемелер алмайды.

Келісімнің жетістіктері де болды. Осы Келісім ықпалымен ОАР ядролық қарудан бас тартты. Бразилия мен Аргентинаға 60-70 жылдары бір-біріне қарсы ядролық қару жасап жатыр деп айыпталды. Олардың ядролық энергетика бағдарламалары жоғары дамыған еді, олар ЯҚТК мүшелері болған жоқ, сондықтан осы мемлекеттерден Латын Америкасында үлкен мәселелер туындайды деп күтілді. Тағы бір мысал, Қазақстан, Украина, Белоруссия. КСРО құлағаннан кейін бұл мемлекеттерде қалған ядролық қару оларға ядролық бағдарламаларын дамытуға толық құқық берді. Бірақ үкіметтері мемлекеттерін ядросыз деп жариялап, Таратпау келісіміне қосылды.

VII бап бойынша Келісімнің негізінде дамыған ядролық қарудан азат аймақтарды құру таратпау режиміне үлкен тірек болды. Қазір 120-ға жуық мемлекет ядросыз аймақтарға жатады, яғни ядролық қару жасалмайтын және орналаспайтын территориялар.

Болашақ оқиғалар ядролық қаруды таратпау механизмдеріне сенбегендерге қосымша себеп берді. Мысалы, ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы шарт мәселесі. Қиыншылықтар Үндістан мен Пәкістанның әлі күнге дейінгі шартқа қосылмауында емес, 1999 жылы америкалық сенат Шартқа қосылу АҚШ «ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне сәйкес келмейді» деп дауыс беруінде болды. Шартты бекіту жақын болашақта үміт тудырмайды. Әлі күнге дейін Қытай, Үндістан, Пәкістан, Израиль және ядролық қарусыз бірнеше мемлекеттер бекіткен жоқ.

Ядролық сынақтарға жаппай тыйым шарты ядролық таратпау үрдісіне тиімді болар еді.

Егер қандай да мемлекет ядролық қаруын жасап шығарса, онда қарсыласына қару бар екендігін сынақ жасау арқылы көрсетер еді. Мысалы, 1998 жылы ядролық сынақтар өткізген Үндістан мен Пәкістанға қатысты маңызды. 1963 жылы Сынақтарға тыйым келісіміне қарағанда жаңа құжат барлық сферада сынақ өткізуге жол бермеуге бағытталған. Ал ЯҚТК-мен салыстырғанда, ЯСЖТШ бейбіт мақсаттағы сынақтарға да тыйым салады. Аталған құжат мерзімсіз және одан шығу тек төтенше жағдайларда алты ай бұрын ескерту арқылы мүмкін, құжат ережелері мемлекеттің ең жоғары мүдделеріне қайшы келген жағдайда.

ЯСЖТШ күшіне ену үрдісі күрделі. Құжатты жасау кезінде оның негізіне «сынақтарды өткізуге мүмкіндігі бар мемлекеттердің барлығы қосылмағанша күшіне енбейді, ол үшін тіпті келісу мен күшіне ену арасында үлкен уақыт өтсе де» түсінігі салынды. Қазір шартқа 177 мемлекет қосылған. Олардың 138-і бекітілді. Шарттың күшіне ену үшін қажетті 44 мемлекеттің 41-і қол қойды және 38-і бекітті. Қол қоймағандар қатарында – Үндістан, Пәкістан, КХДР.

ЯҚТК Үндістан мен Пәкістанды ядролық мемлекеттер статусымен қабылдай алмайды, себебі бұл Келісімнің мәнін бұзар еді. Оларды Келісімге қабылдауы ядролық қарудың горизонтальды таралу үрдісін тездетер еді. Ал Сынақтарға тыйым салу келісімі арқылы Үндістан мен Пәкістан ядролық арсеналының өсуін және жаңартылуын тоқтатуға болар еді.

Ядролық қару үшін Ыдырағыш материалдарды өндіруге тыйым туралы келісімнің сәтсіздігі – таратпау режимі дағдарысына қосымша дәлел. Көптеген жылдар бойы Келісімді қабылдау идеясы бар болғанмен, келіссөздер әлі күнге дейін басталған жоқ. Келісім ядролық қаруда жасап шығаруға қажетті ыдырағыш материалдарды өндіруге тыйым салып, қарудың вертикальды өсуін, сондай-ақ осындай материалдардың заңсыз айналымын, тасымалдануын тоқтатар еді және террористік топтар қолына түсу қаупін азайтар еді.

1990 жылы Ирактың құпия ядролық бағдарламасының анықталуы МАГАТЭ кепілдіктерінің тиімсіздігін көрсетті. Сол кезде МАГАТЭ құқығы тек мемлекет жариялаған объектілерді ғана тексерумен шектелді. Әлемдік қауымдастық МАГАТЭ кепілдіктер жүйесін дамытуға кірісіп, жаңа механизм жасап шығарды, ол – 1997 жылғы Қосымша хаттама. Хаттамаға сәйкес инспекция құқықтары кеңейтілді, осылайша, жарияланбаған ядролық объектілерді тексеруге мүмкіндік алды. МАГАТЭ қазір келесі қиындықтарды сезуде:

- Агенттік Таратпау келісіміне сәйкес МАГАТЭ кепілдіктері тараған мемлекеттер территорияларында да құпия ядролық бағдарламаның жоқтығына кепілдік бере алмайды.

- Қандай да бір объектілерге күмән пайда болған жағдайда инспекторларға тексеру өткізуге рұқсат беретін Кепілдіктер туралы келісімнің 73 және 76 баптары іс жүзінде жүзеге асырылмайды;

- Қосымша хаттамаға мемлекеттердің қосылу үрдісі өте баяу жүруде, сондықтан инспекция тиімділігі төмендеуде.

Ядролық қаруды таратпау саласында қалыптасқан жағдайда АҚШ саясатымен тікелей байланысты. КСРО ыдырағаннан кейін АҚШ-тың ядролық қаруды таратпаумен күресудің ұлттық стратегиясы түпкілікті өзгерді. 90 жылдардың ортасынан АҚШ-тың КХДР, Иран және Иракқа қатысты ядролық таралудың өткір мәселелерін күшпен шешуге дайындығын көрсетті. Ядролық қарудың «горизонтальды» таралуымен күрес Вашингтон тек қарудың жасалуы немесе жасаудың алғышарттары «достық емес» мемлекеттерде пайда болған жағдайда мүдделі болды. Мысалы, 90-жылдары АҚШ үкіметі Үндістан мен Пәкістанға қарсы санкцияларды тоқтатқызды, себебі ол американдық үкіметке экономикалық жағынан тиімсіздігін көрсетті. 1998 ж. екі мемлекеттің де өткізген ядролық сынақтарына АҚШ мәнсіз санкциялар енгізген еді, бірақ 11 қыркүйек оқиғаларынан кейін Ауғанстанда әскери операциялар жүргізуге көмек қажетті болып, санкциялар жойылады. Оған қоса, сол кездегі АҚШ Мемлекеттік хатшысы Колин Пауэлл 2004 жылы Пәкістанды «НАТО-дан тыс АҚШ-тың басты серіктесі» деп таныды. Яғни, АҚШ-тың жүргізіп отырған «іріктеуші» саясаты режимге үлкен соққы жасауда. «Іріктелген» мемлекеттер қатарына Израильдің ядролық бағдарламасы да түседі. АҚШ және Батыс державаларының израильдік ядролық саясатқа әрдайым көз жұма отырып, аймақта ядролық қарудың таралуына себепші болуы мүмкін.

Вашингтонның ресми тұлғалары сөзінен, Дж. Буштың РҚҚ (ПРО, 2001 ж., сәуір) құру туралы шешімі АҚШ-қа қарсы ядролық қарудың қолданылуы өзекті мәселе екендігін көрсету керек еді. Дж. Буш әкімшілігі шынайы ұлттық қауіпсіздік мәселелеріне, әсіресе ядролық қару қолдану қаупіне «үлкен көңіл берді» немесе бұл саясат басқа мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған. Екінші жағдай шындыққа жақынырақ көрінеді. АҚШ «дос емес» мемлекеттерді ресми құжаттарда «алаңдатушылық туғызатын мемлекеттер», ал кейінірек «зұлымдық белдеуі мемлекеттері»[10] деп атады. Дж. Буш тұсында қабылданған АҚШ

ядролық доктринасында осы мемлекеттерге қарсы ядролық қару қолдану қарастырылды, осылайша, ЯҚТК сәйкес ядросыз мемлекеттерге берілетін «кері кепілдіктерді» бұзды.

Өткен мыңжылдықтың соңы, қазіргі мыңжылдықтың басы АҚШ тікелей қатысқан екі ірі әскери қақтығыспен есте қалды. НАТО-ның Югославияға қарсы әскери әрекеттері (1999 ж.) мен Иракты басып алуы (2003 ж.) ойға алынады. Югославияны бомбалау халықаралық құқық принциптерімен қарсы келді және мемлекеттермен айыпталды. Сарапшылардың пікірінше, Югославияда ядролық қару болған жағдайда АҚШ бастаған НАТО осындай әрекетке бара алмас еді. Басқа мемлекеттер Косово дағдарысынан кейін ядролық қаруды иемдену пікірлерін қайта қарастыра бастады.

1990 жылдың басында Қауіпсіздік Кеңесінің 687, 715 резолюциялары бойынша және Қауіпсіздік Кеңесінің арнайы комиссиясы мен МАГАТЭ бақылауымен Ирактың қарусыздануына қарамастан, АҚШ, Ұлыбритания кейбір мемлекеттердің көмегімен 2003 жылы Иракқа басып кіреді. Олардың сылтауы БҰҰ мен МАГАТЭ жойылуы тиіс барлық қаруды тапқан жоқ деп түсіндірілді. Кейінірек Иракта ядролық қару жоқ болғандығы туралы МАГАТЭ шешімдері мойындалды және АҚШ БҰҰ мен Агенттік қызметіне қатысты қателескенін мойындады.

Тактикалық ядролық қарудың жаңа түрі немесе басқаша сөзбен анықтағанда аз қуатты ядролық қару (5 килотоннаға дейін) бақылау келісімдерімен ең аз қарастырылған сала. 2001 жылы 11 қыркүйек оқиғаларынан кейін АҚШ-та Ауғанстандағы әскери әрекеттер кезінде тактикалық ядролық қару қолдану мүмкіндігін қарастыруға үндеулер естілді. Әсіресе жаңа аз қуатты ядролық қару жасап шығару жолдары іздестірілді. Осындай қару соғыс жағдайларында жер астында жақсы бекітілген бункерлерді (Ауғанстан жағдайында – үңгір) құрту үшін шектелген диапазонда қолдануға арналған. Аз қуатты GBU-28 қаруы Ауғанстанға түсірілді. Сонымен қатар Ирактағы соғыс кезінде қолданылғандығы [11] туралы белгілі болды. Ал НАТО-ның Югославияға қарсы соғыста осындай қарудың қолданғандығы Еуропада үлкен дау тудырды. Бұл мәселе БАҚ-та «балкан синдромы» атымен белгілі. 2001 жылы БҰҰ-ның алдын ала зерттеуі нәтижесіне сәйкес радиологиялық бомба қолданылған 11 объектіні тексергеннен кейін, 8-і қатты зарарлы екендігі белгілі болды [12].

Ядролық бағдарламасы 70-жылдары басталғанда КХДР Батыс Еуропа мемлекеттерінен қайтарым негізінде лайықты жабдықтармен қамта-

массыз етуді сұрады, бірақ АҚШ қарсылығынан сәтсіздікке ұшырады. Ядролық технологиялар саласындағы қызметінің ашықтығын көрсету мақсатында 1990 жылдан бастап КХДР МАГАТЭ-мен тығыз байланыстарын орнатады. 90-жылдардың ортасынан КХДР ядролық энергетика мәселесін шешуге бағытталған Оңтүстік Корея, АҚШ және Жапония Корей түбегінде арнайы халықаралық ұйымын (Korean Peninsula Energy Development Organization, КЕДО) құрады. Солтүстік корей-америкалық келісім бойынша реактор 2003 жылы қосылу керек еді, бірақ ол әлі де бастауыш деңгейінде болды. КХДР баяндағандай, осындай жағдай кесірінен ол электрқуаты саласында үлкен зардап көрді. Сонымен қатар солтүстік корей-америкалық келісімге сәйкес атом реакторлары іске қосылғанға дейін АҚШ Солтүстік Кореяны жыл сайын 500 мың тонна мазутпен қамтамасыз етуге міндетті болды. Бұл міндет бірде-бір рет толық орындалған жоқ. 2002 жылы желтоқсанда АҚШ мазутты беруді тоқтату туралы шешім қабылдайды. 1999 жылы Берлинде өткен солтүстік корей-америкалық келіссөздерде Билл Клинтон КХДР-ді қарсылас мемлекет деп санауын тоқтатады. Дж. Буш әкімшілігі Клинтон саясатын сынап, «күш қолдану» саясатына өтеді. 2002 жылы америкалық баспасөзде 7 мемлекет – КХР, Ресей, КХДР, Иран, Ирак, Сирия, Ливия америкалық ядролық қарулар бағытталған объектілер деген ақпарат пайда болады. Осы жылдың тамызында АҚШ әкімшілігі КХДР-ді «әлемдегі ең қауіпті шабуыл қаруын жасап шығарды» деп айыптайды. Кейінірек АҚШ Ауғанстан, Ирак және КХДР-де әскери операциялар жүргізу қажетті мемлекеттер деп анықтайды. КХДР ракеталық бағдарламасының ендігі дамуы сыртқы агрессияны тежеу факторын құруға көзделді. Осылайша, 2003 жылы ортасынан осы кезге дейін бейбіт мақсатта болған КХДР ядролық бағдарламасының әскери элементтері пайда болды. Пхеньянға экономикалық және саяси қысымды АҚШ 2001 жылдың соңынан жүзеге асырып отырды. 2005 жылы Пекинде болған алты жақты келіссөздер шеңберінде КХДР шетелдік экономикалық көмек, дипломатиялық кепілдіктер және қауіпсіздік саласындағы кепілдіктер берілген жағдайда ядролық қаруын жасауды тоқтатуға, ЯҚТК-ге қосылуға келісті. «Бестік» мемлекеттері оның ұсыныстарын қарастыруға келісті, бірақ Вашингтон осы мемлекетті «денуклеаризация» жолында бірінші қадам ретінде АЭС салуға келіскен жоқ. 2006 жылы КХДР ядролық сынағы өткізілгеннен кейін Пхеньянға қатысты таңдалған саясат қателігіне көз жеткізілді. 25 мамыр 2009 жылы КХДР екінші ядролық сынақтарын өткізді. Орталық Комитет хатшысы Че Те Бок ресми тү-

сіндіру әрекеттерін жасайды: «Өткізілген ядролық сынақтар Америка Құрама Штаттары жағынан алдын ала ядролық соққы берудің, сондай-ақ жаңа санкциялар қолдануының күшеюі жағдайында республиканың жоғары мүдделерін, мемлекет егемендігін және ұлтты қорғаудың шарасы болып табылады»

Иран жария еткен барлық ядролық материалдар МАГАТЭ бақылауында және оның жарияланбаған мақсаттарға өтуі анықталған жоқ. Бірақ Иран барлық ядролық материалдары бейбіт мақсатта қолданылатындығын толық дәлелдейтін қажетті ынтымақтастықты қамтамасыз етпейді.

1980 жылы Иран өз ядролық қаруын жасап шығару мүмкіндіктерін қарастыра бастады. 80-жылдары көрші мемлекеті жағынан жаппай қырып-жою (химиялық) қаруын қолданған агрессияға ұшырады, ал халықаралық қауымдастық аузына су толтырып алғандай ешқандай шешім жасамады. Иранды әлем көзінше «зұлымдық белдеуі» мемлекеттері қатарына жатқызды, ал кейінірек осы мемлекеттер қатарына жататын алдағы буыны – шабуылдайды. Батыс мемлекеттері жағынан Иранға әуе соққылары туралы ашық талқылануда: «қажет пе, әлде қажет емес пе?». Иранның бейбіт атомға толық құқылы екенін ескермей, Қауіпсіздік Кеңесі Иранға санкциялар қатарын өткізуде. Енді осы әрекеттерден кейін Иранның алдағы әрекеттері қандай қажет?

Әрине, ол қауіпсіздігі мен егемендігін сақтау үшін ядролық қаруды жасауға да бара алады, бірақ әлі де оның бағдарламасы бейбіт жолда дамуын мәлімдеуде. Иран Солтүстік Корея тәжірибесін қайталап, Таяу Шығыс аймағында жаңа күрделі мәселенің пайда болуы мүмкін. Сондықтан да, иран мәселесіне қатысты бірінші шешім дипломатиялық жолмен ғана әрекет ету болу қажет.

Қорыта келе, нақты келесі әрекеттер таратпау режиміне әсер етеді:

- АҚШ-тың Израиль, Пәкістан және Үндістан ядролық статусы секілді «іріктеушілік» саясаты.
- АҚШ-тың «зұлымдық белдеуі» мемлекеттерін анықтау, оларға ашық қауіп төндіруі.
- Ядролық АҚШ, Ұлыбритания және бірнеше мемлекеттердің ЯҚТК-нің мүшесі егеменді Иракка шабуыл жасауы.
- АҚШ жоғары лауазымды адамдарының қорқытулары, Ауғанстанда аз қуатты ядролық қарудың қолданылуы [13].
- АҚШ және «КЕДО» концерциумының Солтүстік Кореяны ЯҚТК-ден шығуға алып келген КХДР-да ядролық реактор салынбауы және басқа да міндеттерінің орындалмауы.

• АҚШ және басқа да ядролық мемлекеттерінің дәлелсіз ЯҚТК-нің мүшесі Ираннан бейбіт ядролық қызметін қысқартуды талап етуі.

Корея жарылысы, Иран ядролық бағдарламасының айналасындағы жағдай қайшылықтарды одан әрі тереңдетіп, бүгінгі жағдайда мәселелер ЯҚТК-ң шеңберінде шешілмейтін деңгейге жеткізді.

2010 жылы ЯҚТК шолу Конференциясында қорытынды Декларация қабылданды: бес ресми ядролық державалар өздерінің арсеналын толық жоюда қадамдар жасауға дайындығын білдірді; 2010 жылы Ресей мен АҚШ арасында жасалған Стратегиялық шабуыл қаруларын қысқарту туралы келісімді жақтар мүмкіндігінше тез арада күшіне енгізуге келісті; ядролық материалдарды физикалық қорғауда мемлекеттер ұлттық заңнамаларын жетілдіруге міндеттелді. Құжатта ядролық терроризм мәселесіне ерекше көңіл аударылды.

XXI ғасырдың басында ядролық таралудың дәстүрлі емес қауіптері көңілге алынуда. Ең алдымен, бұл қауіптер қатарына ыдырағыш материалдардың ұрлануы, ядролық материалдардың заңсыз айналымы және ядролық терроризм жатады. 1963 жылдан бастап халықаралық қауымдастық терроризммен күресуге 13 контртеррористік конвенция және 3 хаттама қабылдады, оның ішінде бөлек ядролық терроризмге байланысты құжаттар бар. Ядролық қару қолданылған террористік актіні әлі ешбір әлем мемлекеті көрген жоқ. Бірақ осындай қаруды жасап шығаруға мемлекеттік емес субъектілердің толық мүмкіндіктері бар екендігін 1964 жылы Пентагонның «N мемлекетінің жобасы» атты зерттеуі дәлелдеді. «Шексіз жаумен» соғыста әлем мемлекеттерінің біріккен қызметі – басты қару.

Альберт Эйнштейн «атомдық энергияны босату бәрін өзгертті, тек біздің ойлау жүйемізді өзгерткен жоқ. Соңғы жылдары ғалымдар еңбектерінен (Казыханов Е.Х. Казахстан как участник коалиции по борьбе с международным терроризмом; Арыстанбекова А. О проблеме ядерного терроризма; Новиков В.Е. Проблема нераспространения ядерного оружия на современном этапе; Harald Muller, David Fischer and Wolfgang Kotter. Nuclear non-proliferation and global order; А. Арбатов, В. Дворкин. Ядерное оружие после «холодной войны»). Ядролық қаруды таратпау жүйесі дағдарыстық кезеңнен өтіп жатыр деген пікір қалыптасқанына көзіміз жетеді. Олардың ойынша, жүйені жаңарту немесе жаңа келісім жасау үлкен уақытты талап етеді. Әрине, режимді жетілдіру жолдары бар, бірақ мемлекеттер әлі де келіссөздер үстеліне отырып, шынайы шаралар жасауға дайын емес деуге болады.

1. Назарбаев Н.Ә. Ядролық қаруды таратпау жөніндегі келісім жұмыс істемей отыр // Қазақстан Бүгін, 30 маусым 2009.

2. Latest news related to PRIS and the status of Nuclear Power Plants. Power Reactor Information System. IAEA.

<http://www.iaea.org/cgi-bin/db.page.pl/pris.main.htm>

3. SIPRI Yearbook 2010. Armaments, Disarmament and International Security // Stockholm International Peace Research Institute.

http://www.sipri.org/yearbook/2010/files/SIPRIYB_10_summary.pdf

4. General Conference 2008 // 29-3- sept. 2008. Official site of IAEA

<http://www.iaea.org>

5. Қазақстан президенті дүниежүзінде ядролық қаруды таратпау мәселесі бойынша жаңаша шешім қабылдау жөнінде бастама көтерді // Қазақстан Бүгін, 29 қыркүйек 2006

6. Арбатов А.Г. Распространение ядерного оружия и терроризм //

http://www.armscontrol.ru/course/lectures02b/aga_021004a.htm

7. Legality of the threat or use of nuclear weapons. Judges' Separate Statements by President Bedjaoui's Declaration. <http://www.lcn.org/wcourt/opinion.htm>

8. NATO 2020: Assured Security. Dynamic Engagement Analysis and Recommendations of the Group of Experts on a New Strategic Concept for NATO. 17 May. 2010.

9. Transcript of the Director General's Interview on Iran and DPRK // Transcripts of Interviews, IAEA. www.iaea.org/newscenter/transcripts/2007/ft190209.html

10. «Ось зла» – осындай терминді алғаш рет Дж.Буш 29 қаңтарда 2002 жылы жыл сайынғы Конгресс алдында сөйлеу сөзінде қолданды.

<http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>

11. Уран или оружие «Икс»? // Русская служба Би-би-си. – 13 января. – 2001. http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/sci/tech/newsid_1116000/1116006.stm

12. Зоны бомбардировок в Косове заражены радиацией // NEWSru. – 6 января. – 2001. <http://www.newsru.com/world/06Jan2001/kosovo.html>

13. Centre for Research on Globalisation (CRG). «Tactical Nuclear Weapons» against Afghanistan? by Michel Chossudovsky, Professor of Economics, University of Ottawa. <http://www.globalresearch.ca/articles/CHO112C.html>

Сегодняшний режим нераспространения ядерного оружия находится в стадии кризиса. Ему все более бросают вызов государства, которые используют двусмысленность в правилах, чтобы добиться возможностей ядерного оружия без страха обвинений. Также возникновение нового вызова режиму как «ядерный терроризм» – самая губительная угроза государствам мира.

Today's nuclear nonproliferation regime is in a state of crisis. Situation increasingly challenged by states that exploit ambiguity in rules to pursue nuclear weapon capabilities without fear of reprisal. Also appearance of new challenge to the regime as 'nuclear terrorism' is mortal threat to the world countries